

Проектот е финансиран
од Европската Унија

„МЛАДИНСКО УЧЕСТВО ЗА СИЛЕН И
ОДРЖЛИВ РАЗВОЈ НА ЗАЕДНИЦАТА”

СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ ЗА РОДОВИ СТЕРЕОТИПИ ЗА УЧЕСТВО НА МЛАДИ ЖЕНИ ВО ПРОЦЕСИТЕ НА ДОНЕСУВАЊЕ НА ОДЛУКИ ВО НЕРАЗВИЕНИТЕ ДЕЛОВИ ВО СКОПСКИОТ РЕГИОН

НАСЛОВ НА ПУБЛИКАЦИЈАТА

Студија на случај за родови стереотипи за учество на млади жени во процесите на донесување на одлуки во неразвиените делови на Скопскиот регион

ПРОЕКТ:

Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата

ИЗДАВАЧИ:

Здружение за волонтеризам „Волонтерски Центар Скопје“ Скопје

Коалиција на младински организации СЕГА

ЗА ИЗДАВАЧИТЕ

Никола Станкоски, Извршен директор на Волонтерски Центар Скопје

Зоран Илиески, Извршен директор на Коалиција на младински организации СЕГА

АВТОР:

Мартина Илиевска

УРЕДНИЦИ:

Слаѓана Јосифоска

Андреј Наумовски

Томислав Гајтаноски

* Ова издание е достапно само во електронска форма

Оваа публикација е произведена со финансиска поддршка од Европската Унија. Содржината на истата е единствена одговорност на авторот и не нужно ги одразува ставовите на Европската унија.

СОДРЖИНА

ИЗВРШНО РЕЗИМЕ	4
1. Анализа на родовите стереотипи и родовата еднаквост	5
1.1 Еднакви можности и антидискриминација	5
1.2 Политики за млади и младинско учество	6
1.3 Политики за образование.....	7
1.4 Политики за вработување	8
1.5 Млади на пазарот на труд.....	9
2. Родови стереотипи за учество на млади жени во процесите на донесување на одлуки во Скопскиот регион	11
2.1 Скопски регион	11
2.2 Млади во регионот	12
2.3 Службеници за млади.....	13
3. Методолошки пристап.....	14
3.1 Цел на анализата:.....	14
3.2 Примерок:	14
4. Анализа на податоци добиени од интервјуа.....	15
4.1 Образование	15
4.2 Вработување	18
4.3 Учество во локалната заедница	20
4.4 Поддршка од локалната заедница	21
5. Заклучоци на анализата	23
6. Препораки за подобрување на статусот на младите жени од руралните средини.....	25
Анекс 1: Прашалник	27

ИЗВРШНО РЕЗИМЕ

Студијата на случај за стереотипите за учеството на младите жени во процесот на донесување на одлуки во Скопскиот регион е дел од проектот "Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата", поддржан од Европската Унија, кој има за цел да придонесе кон независно и одржливо граѓанско општество поддржано од погодна средина која поттикнува партиципативни и родово-сензитивни процеси на креирање младински политики. Проектот се спроведува од страна на Коалиција на младински организации СЕГА (СЕГА) како водечки партнер, во партнерство со Женски Форум Тетово (ЖФ Тетово), СОС Детско Село Северна Македонија (СОС ДС) и Волонтерски Центар Скопје (ВЦС). Проектот има за цел да го подобри квалитетот на имплементацијата на младинската политика заснована на структурна соработка и суштинско учество на вмреженото граѓанско општество.

Оваа студија е изработена со цел да се детектираат родови стереотипи за учество на млади жени во процесите на донесување на одлуки во Скопскиот регион. Студијата треба да придонесе кон унапредување на положбата на девојките и нивно поактивно учество во општествените сфери.

Во руралните средини во Скопскиот регион преовладуваат традиционални вредности и верувања. Девојките од руралните средини во скопскиот регион генерално имаат помалку можности за вклучување во општествените процеси, од нивните врсници кои живеат во урбаните населени места. Стереотипите во некои средини се видливи во повеќе области. Најизразени се при изборот на професија и вклучување на пазарот на труд. Се уште има пожелни професии за девојките кои треба да одберат т.н. женски професии. Девојките се соочуваат со притисок од околината која им ја наметнува потребата да имаат семејство, брак и деца што воедно ги спречува да се посветат на кариерата, или пак, подолго да бидат вклучени во образовниот процес. Дополнителна пречка за целосна вклученост на девојките од овие средини претставува и ограничениот пристап до квалитетно образование кое подоцна резултира со помалку платени работни места и позиции

Младинското учество и младинското информирање се на многу ниско ниво. Локалните заедници нецелосно и несоодветно ги пласираат информациите до младите жители, кои иако имаат желба да се вклучат и да дадат придонес во локалната заедница - не знаат како да пристапат. Учеството на младите не е само декларативна заложба, туку взаемна соработка на институциите и младите за градење на подобро општество. Младите немаат можност активно да се вклучат во нивните заедници во процеси на донесување на одлуки кои ги засегаат, преку ефективни алатки, соодветни информации и едукација. Локалните заедници немаат детални планови и активности на младите кои живеат на нивна територија со цел да креираат овозможувачка околина.

1. Анализа на родовите стереотипи и родовата еднаквост

1.1 Еднакви можности и антидискриминација

Човековите права се универзални и им припаѓаат на сите луѓе. Недискриминацијата и еднаквоста се основен принцип на меѓународната легислатива за човекови права. Овој принцип е темел на меѓународни конвенции за човекови права, домашна легислатива како стратегии и акциски планови. Еднаквоста и недискриминацијата се пропишани уште во 1948 година со Универзалната декларација за човекови права¹, донесена на Генералното собрание на Обединетите нации, а ратификувана од нашата држава. Во Република Северна Македонија правото на недискриминација и на еднаквост е содржано во највисокиот правен акт – Уставот во член 9, каде што се пропишани основните слободи и права на човекот и граѓанинот: „Граѓаните на Република Македонија се еднакви во слободите и во правата, независно од полот, расата, бојата на кожата, од националното и социјалното потекло, од политичкото и верското уверување, од имотната и општествената положба”².

Врз основа на Уставот се донесени неколку круцијални закони кои го уредуваат ова поле, како што се Законот за еднакви можности на жените и мажите³ и Законот за спречување и заштита од дискриминација⁴. Главната цел на Законот за еднакви можности на жените и мажите е воспоставување на еднаквите можности на жените и мажите во сите сфери на општественото делување (политичката, економската, социјалната, образовната, културната, здравствената, граѓанската) и ги содржи основите дефиниции за еднаква застапеност и вклучување во главните текови на општествениот живот. Кон крајот на 2020 година беше донесен нов Закон за спречување и заштита од дискриминација во кој се уредени облиците и видовите на дискриминација, како и постапките за заштита од дискриминација.

Покрај домашната легислатива, Македонија има ратификувано и повеќе меѓународни документи кои ја имаат истата правна сила како и домашните документи. Таков документ е Конвенцијата за елиминирање на сите форми на дискриминација на жените⁵, донесена во 1979 година од страна на Генералното собрание на Обединетите нации. Според оваа конвенција, изразот “дискриминација на жените” ја означува

¹ Универзална декларација за човекови права, член 7. Достапна на: <https://cutt.ly/XmupSPi>

² Устав на Република Северна Македонија, член 9. Достапно на: <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

³ Законот за еднакви можности на жените и мажите, Достапно на: <https://cutt.ly/hmiSluT>

⁴ Закон за спречување и заштита од дискриминација, Достапно на: <https://cutt.ly/hmiSnr4>

⁵ Конвенцијата за елиминирање на сите форми на дискриминација на жените, Достапно на: <https://cutt.ly/7miSy2p>

секоја разлика, исклучување или ограничување во поглед на полот, што има за последица или цел да го загрози или оневозможи признавањето, остварувањето или вршењето од страна на жените на човековите права и основните слободи на политичко, економско, општествено, културно и граѓанско или друго поле, без оглед на нивната брачна состојба, врз основа на рамноправност на мажите и жените.

Во низата на документи кои треба да доведат до поголема родова еднаквост е Националната Стратегија за еднакви можности, документ кој што се донесува на секои пет години, а претставува основен стратешки документ на Република Северна Македонија со кој се воспоставува сеопфатна рамка за понатамошни активности во насока на унапредување на родовата еднаквост и зајакнување на жените.

1.2 Политики за млади и младинско учество

Младинските политики произлегуваат од потребите на младите луѓе, а имаат за цел да го подобрат и унапредат квалитетот на живот на младиот човек. Категоријата „млади“ ја сочинуваат сите граѓани на Македонија кои имаат од 15 до 29 години. Законот за младинско учество и младински политики⁶ донесен во 2020 година, освен основните дефиниции за млади уредува и младинско организирање, младинско учество на различни нивоа, политики за млади и сервиси за млади.

Младинското учество дава можност на младите да имаат значајно учество во донесувањето одлуки на сите нивоа, врз основа на широк социјален и политички консензус за поддршка на партиципативното управување и одговорност. Законот за младинско учество и младински политики уредува инклузивност во активното учество на младите на две нивоа. Преку Националното советодавно тело за младински политики се овозможува соработка помеѓу младински претставници и претставници на органите на државната управа. Ова тело има советодавна и надзорна улога при спроведувањето на младинските политики и активностите за млади. На локално ниво младите имаат можност да бидат застапувани преку локалните младински совети, кои треба да бидат формирани во рамките на општините и градот Скопје како посебна единица. Воедно, општините и градот Скопје имаат обврска да отворат Канцеларија за млади⁷, како прва контакт точка за пристап на младите на локално ниво и да назначат службеник за млади - лице одговорно за работењето на Канцеларијата за млади за координирање, спроведување и следење на прашања од интерес на младите во делокругот на надлежностите на институцијата⁸.

Кога станува збор за младинско учество на локално ниво и учество на младите во процеси на креирање и носење на политики, треба да се наведе Европската повелба за

⁶ Законот за младинско учество и младински политики. Достапно на: <https://cutt.ly/UmstLvY>

⁷ Исто. Член 21

⁸ Исто. Член 23

учество на младите во локалниот и регионалниот живот, документ што произлегува од Конгресот на локалните и регионалните власти на Советот на Европа кој е усвоен во 1992 година, а е ратификуван од страна на Република Северна Македонија.⁹

Пред донесување на Законот за младинско учество и младински политики, основна политика за млади претставуваше Национална стратегија за млади¹⁰ која е стратешки документ со кој се утврдуваат цели и приоритети за развој на младинските политики и унапредување на интересите на младите, исто така, се утврдуваат организациски, финансиски и административни мерки за нивно остварување. Врз основа на одредбите на Законот за младинско учество и младински политики, а во согласност со Националната стратегија за млади од страна на општините и градот Скопје се донесува Локална стратегија за млади во која се утврдуваат среднорочни цели и приоритети за развој на младинските политики и унапредување на интересите на младите на локално ниво и се утврдуваат организациски, финансиски и административни мерки за нивно остварување.

1.3 Политики за образование

Вклучувањето во образовниот процес е една од првите социјални дејствувања на граѓаните, воедно образованието е основно човеково право. Универзалната декларација за човекови права како темел на човековите права¹¹, го гарантира образованието како заеднички стандард на достигнување за сите луѓе и народи, за секој поединец. Образованието е насочено кон развој на човековата личност, со цел да се промовира зајакнување и почитување на човековите права и основни слободи. Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација врз жените¹², која се смета и за меѓународна повелба за правата на жените во членот 10, повикува на еднакви права на жените и мажите во областа на образованието како и на сите нивоа и форми на образование, пристап, можности, програми, наставни планови, учебници, наставни методи и друго. Правото на образование основано на еднакви можности, исто така се истакнува во Конвенцијата за правата на детето која наложува основното образование да биде задолжително, а да се поттикнуваат останатите степени на образование¹³.

Државната правна легислатива наспроти ратификуваните меѓународни документи има и обемен број на правни акти кои ја уредуваат оваа област. Правото на образование

⁹ Европската повелба за учество на младите во локалниот и регионалниот живот, Достапно на: <https://www.slideshare.net/coalitionSEGA/evropska-povelba-za-ucestvo-na-mladite-luge-vo-lokalen-i-regionalen-zivot-sega-2007>

¹⁰ Национална стратегија за млади. Достапно на: <https://www.sega.org.mk/en/library/item/90-2016-2025>

¹¹ Универзална декларација за човекови права, член 26. Достапно на: <https://cutt.ly/XmupSPi>

¹² Конвенцијата за елиминирање на сите форми на дискриминација на жените, Член 10. Достапно на: <https://cutt.ly/7miSy2p>

¹³ Конвенција за правата на детето, Член 28. Достапно на: <https://cutt.ly/EmaZ6H3>

најпрво е уредено во Уставот во член 44¹⁴ како едно од основните права, достапно на секого под еднакви услови. Различните степени на образование се уредени во различни закони, соодветно на степенот, но сите се темелат на принципот на еднаквост, достапност и демократски вредности.

Стратегијата за образование за 2018- 2025 година и Акцискиот план се документи што ги претставуваат предизвиците и приоритетите во полето на образованието за период од седум години. Во контекст на родовата еднаквост посочен е проблем во однос на содржината на наставната програма и наставните помагала (учебниците). За ова се посочува да се ревидираат „учебниците така што ќе одразуваат родова еднаквост, почитување на различностите, мултикултурните и демократските вредности“¹⁵.

Националната стратегија за родова еднаквост 2021-2026¹⁶, посветува цела област на образованието и подобрување на родовата еднаквост во образовниот процес. Целите се целосно родово сензитивно образование преку задржување на девојчињата од ранливи групи во образовниот процес, поттикнување да се образуваат во полиња кои се сметаат за „машки“, овозможување на жените да напредуваат во високото образование преку стимулативни мерки и поддршка. Преостанатите цели се однесуваат на воведување на Сеопфатно сексуално образование како основ за родова еднаквост, како и прилагодување на инфраструктурата во училиштата согласно потребите на девојчињата.

1.4 Политики за вработување

Учеството на жените на пазарот на труд е една од круцијалните борби за еднакви можности. Наспроти борбата која што претстои за намалување на родовиот јаз во платите и дискриминацијата, во Република Северна Македонија правото на еднаквост при вработување и работа е пропишано во повеќе акти. Законот за работни односи во членот 6 има вградени одредби за забрана од дискриминација, воедно се наложува да се обезбедат еднакви можности и еднаков третман на жените и мажите во повеќе сфери (пристап до вработување, вклучувајќи унапредување и стручна и професионална обука во работата; услови за работа; еднакво плаќање за работа со иста вредност; професионални шеми за социјално осигурување; отсуство од работа; работно време и откажување на договорот за вработување)¹⁷. Важен закон за родовата еднаквост е и Законот за заштита од вознемирување на работното место¹⁸,

¹⁴Устав на Република Северна Македонија, член 44. Достапно на:

<https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

¹⁵ Стратегија за образованието за 2018-2025 и Акциски. Достапно на:

<https://mon.gov.mk/download/?f=strategija-za-obrazovaniето-2018-2025.docx>

¹⁶ Националната стратегија за родова еднаквост 2021-2026, Достапна на: <https://cutt.ly/ema7KfK>

¹⁷ Закон за работни области, Член 4. Достапно на: <https://cutt.ly/Zma6JO4>

¹⁸ Закон за заштита од вознемирување на работно место, Достапно на: <https://cutt.ly/3msqtRg>

чија цел е спречување и заштита од психичко и полово вознемирување на работното место, односно местото на работа и обезбедување на здрава работна средина.

Агенцијата за вработување на Република Северна Македонија како главна институција која ги регистрира промените на пазарот на труд и активноста на населението изготвува Оперативен план за активни програми и мерки за вработување и услуги на пазарот на трудот. Оперативниот план за 2021 година¹⁹ става посебен акцент на младите невработени лица до 29 години, долгорочно невработените, како и на корисниците на гарантирана минимална помош. Наведени се низа мерки и програми за поддршка на млади до 29 години и невработени жени преку преквалификација со обуки, поддршка при самовработување и развој на претприемачки идеи како и охрабрување на работодавците да ги вклучат овие категории преку креирање на работни места и ослободителни мерки за фирмите.

Кога станува збор за младински политики и програми за вработување, Гаранцијата за Млади²⁰ се покажува како успешен сет на мерки кои се спроведуваат од 2018 година, а исто така, е дел од Оперативниот план за активни програми и мерки за вработување и услуги на пазарот на трудот за 2021 година на Агенцијата за вработување на Република Северна Македонија. Гаранција за млади е програма за млади која овозможува на NEET- млади лица (лица кои се невработени, не се вклучени во образование или обука) во краток период по евидентирање во АВРМ како невработени лица да им се понуди вработување и континуирано образование и обука, односно вклучување во некоја од активните програми и мерки за вработување.

Младите како посебна категорија со свои специфики имаат потреба од специфични политики кои се насочени кон нив и нивна поголема вработливост. Таков документ е Акцискиот план за вработување млади лица 2016-2020 година²¹, чија важност заврши во 2020 година. Документот содржи анализа на состојбата, мапирање на приоритетни политики и планирање на активности. Јавно не е достапна евалуација на спроведувањето на акцискиот план ниту е достапна нова активна верзија која би била во важност од 2021 година.

1.5 Млади на пазарот на труд

Според податоците од Заводот за статистика, во 2020 година младите најмногу се на пазарот на трудот: од 25-29 години - 62% од машката и 49% од женската популација. На возраст од 20 - 24 години - само 24% од девојките и 42% од момчињата се во работен однос, додека во најниската возрасна категорија од 15-19 години - процентите се

¹⁹ https://av.gov.mk/content/%D0%9E%D0%9F/OP_2021_MKD_.pdf

²⁰ <https://av.gov.mk/garancija-za-mladi.nspx>

²¹ http://dit.gov.mk/wp-content/uploads/2017/08/2016_Akciski-plan-za-vrabotuvanje-mladi-2016-2020-godina_MK-pv-.pdf

многу ниски: 6% од момчињата и 3% од девојките. Мора да се истакне дека овие податоци се однесуваат за регистрирани вработувања со полно или скратено работно време. Сепак, се забележува разлика меѓу половите, каде жените од сите возрасти се значително помалку вработени од мажите. Исто така, се забележува дека девојките подоцна се вклучуваат на пазарот на трудот.

***	Вкупно млади			Вработени млади		
	вкупно	мажи	Жени	вкупно	мажи	жени
15-19	115078	59267	55811	5525	3688	1837
20-24	128075	66092	61983	43241	28079	15162
25-29	150388	77147	73241	84440	48530	35910

Табела I: Приказ на вкупниот број на млади и бројот на вработени млади според возраст и пол²²

²² Податоците се преземени од Државен завод за статистика и се однесуваат за 2020 година.

2. Родови стереотипи за учество на млади жени во процесите на донесување на одлуки во Скопскиот регион

2.1 Скопски регион

Скопскиот плански регион го опфаќа басенот на Скопската котлина и зафаќа вкупна површина од 1812 км² или 7% од територијата на Република Северна Македонија. Овој регион опфаќа 17 општини од кои 10 се дел од градот Скопје како посебна единица на локалната заедница. Тие се: Град Скопје, Аеродром, Бутел, Гази Баба, Ѓорче Петров, Карпош, Кисела Вода, Сарај, Центар, Шуто Оризари, Арачиново, Зелениково, Илинден, Петровец, Сопиште, Студеничани, Чучер Сандево.

Во овој плански регион има 634 251²³ жители, со густина на населеност од 350 жители/км² што е четири пати повисока од просекот на земјата (80 жители/км²). Најголема концентрација на жители има во градот Скопје, околу 88% од населението во регионот, односно 30% од вкупното население во земјата што укажува на огромната концентрација на населението во скопската агломерација.

Приказ I: Општини во рамки на Скопски регион

²³ Податоците се преземени од Државен завод за статистика и се однесуваат за 2020 година.

2.2 Млади во регионот

Според Законот за младински политики, млади се лица на возраст од 15 до 29 години²⁴. На ниво на целата држава бројот на млади жители од 15 до 29 години во 2020 година изнесува 393.541, додека во скопскиот регион бројот на млади изнесува 114.004 - 28% од младите во државата. Гледано во рамки на регионот, млади се нешто повеќе од една шестина од населението од овој регион. Двата пола се речиси подеднакво застапени во Скопскиот регион, 58.409 – 51% се машки и 55.595 односно 49% од жителите се од женски род (график I). Најголем дел од младите во скопскиот регион имаат помеѓу 25 и 29 години (график II).

График II: Приказ на младите според возраст и пол

²⁴ Закон за младинско учество и младински политики, член 3. Достапно на: <https://cutt.ly/KmoMK2W>

2.3 Службеници за млади

Согласно одредбите на Законот за младинско учество и младински политики, општините и градот Скопје имаат обврска да назначат лице кое ќе биде службеник за млади. Службениците за млади претставуваат „канал“ за комуникација помеѓу младите и институциите, односно општината. Скопскиот регион е составен од 17 општини, од кои само во 7 има назначено службеник за млади до крајот на јуни 2021 година.

Службеници за млади во скопскиот регион ²⁵	
Град Скопје	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Аеродром	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Бутел	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Гази Баба	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Ѓорче Петров	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Карпош	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Кисела Вода	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Сарај	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Центар	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Шуто Оризари	<u>Има</u> назначено Службеник за млади
Арачиново	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Зелениково	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Илинден	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Петровец	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Сопиште	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Студеничани	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади
Чучер Сандево	<u>Нема</u> назначено Службеник за млади

Табела I: Приказ на општините и (не)назначен Службеник за млади

²⁵ Податоците се преземени од Агенцијата за млади и спорт. Достапно на: <https://cutt.ly/nmspr6A>

3. Методолошки пристап

3.1 Цел на анализата:

Главната цел на студијата на случај е да се детектираат родови стереотипи за учество на млади жени во процесите на донесување на одлуки во Скопскиот регион, но и да се дадат препораки за унапредување на статусот на жените и девојките на локално ниво.

За да се увиди состојбата беа направени осум интервјуа со девојки од 15 – 29 години од различни општини и рурални средини. Интервјуата се засноваа на специјално изработен прашалник и опфатија четири области кои однапред беа детектирани како ранливи зони (Анекс 1): Образование, Вработување, Учество и Поддршка од локалната заедница. Целта беше да се види учеството на младите жени во различни сфери од општественото делување.

3.2 Примерок:

Во Скопскиот регион беа опфатени 8 малди жени од различни општини, од рурални средини, кои беа избрани согласно списокот на рурални средини и рурални заедници објавен во Службен весник на Република Северна Македонија²⁶. Местата кои беа опфатени се: Петровец - општина Петровец, Бардовци - Општина Карпош, Сарај – општина Сарај; Љубанци - општина Бутел, Глуво – општина Чучер Сандево; Сопиште-општина Сопиште; Драчево – општина Драчево; Шуто Оризари – општина Шуто Оризари. Примерокот опфати девојки од различни етнички припадности (Македонска, Бошњачка и Ромска) и различни возрасти – средната возраст на испитаничките е 25 години.

Интервјуата беа спроведени во месец јуни 2021 година.

²⁶ Службен весник 2011, број 89. Достапно на:
<https://www.slvesnik.com.mk/Issues/C1068FE734EE554C84AFB8B5A958F5E0.pdf>

4. Анализа на податоци добиени од интервјуа

4.1 Образование

Образованието е почетокот каде што започнува процесот на развој, едукација и вклучување на младиот човек во современото општество. Во минатото сведоци сме на нееднаков третман на девојчињата при вклучување во образовниот процес, но современите општества ги превенираат овие можности за дискриминација со највисоките правни акти.

Образованието како основно човеково право е загарантирано со Уставот на Република Северна Македонија, кој гарантира образование за секого во земјата под еднакви услови, без каков било исклучок.²⁷ Основното и средното образование се задолжителни за сите граѓани на државата и се регулирани во Законот за основно образование и Законот за средно образование. Образованието, години наназад е подложно на различни промени, реформи и програми кои не остваруваат големи резултати. Недостатокот на квалитет во образовните процеси очигледно се рефлектира врз знаењето и способностите што ги поседуваат учениците, што можеме да увидиме и од споредбените меѓународни тестирања во кои учествуваат учениците.

Токму разликата во квалитетот на образованието што го добиваат учениците беше истакната како проблем од страна на учесничките во интервјуата. Тие истакнаа дека учениците во руралните средини добиваат помалку квалитетно основно образование за разлика од нивните врсници во урбаните средини. Според нив кадарот кој што предава во овие (најчесто) основни училишта не е на високо ниво и токму тоа им дава понеповолна положба на овие ученици во понатамошното образование.

„Мислам дека повеќе е опкружувањето на луѓето кои живеат таму. Бидејќи има средно училиште во населбата Драчево и голем дел се запишуваат таму. Тоа средно училиште не нуди многу можности за понатаму... тоа е гимназиско образование и ветерина кои имаат супер можности и за на факултет дури во струката но меѓутоа капацитетот на професорите не е баш нешто мотивирачки за понатаму“

Испитаничка од Драчево

Сите испитанички истакнаа дека девојчињата имаат исти услови и можности за образование со нивните врсници од машки пол. Разлики се забележуваат споредбено со други поурбани средини и етнички групи. Ваквите разлики станале поизразени со

²⁷ Устав на Република Северна Македонија, член 44. Достапно на: <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

почетокот на кризата со Корона вирусот и започнување со онлајн настава на учениците. Сепак, не се детектираат разлики во условите и можностите за образование според полот. Една учесничка нагласува дека покрај формалните услови кои се еднакви, нееднаквост има во наставните содржини:

„Имаат во рамките на она што е обезбедено од училиштата исто е и за девојчињата и за момчињата. Подрбно ако одиме во содржината не верувам дека им е...

Мислам на содржината како стереотипите кои постојат и се дел од дебати, не сум сигурна дека се ок“.

Испитаничка од Глуво

Испитаничките истакнаа дека по носењето на измените во Законот за средно образование²⁸ и внесувањето на членот за задолжително средно образование за секој граѓанин, речиси сите девојки го завршуваат средното образование. Сепак поретко се одлучуваат за продолжување на образовниот процес во високо образование. Одредбата во законот за задолжително средно образование сметаат и дека го има превенирано „осипувањето“²⁹ на девојчињата од образованието. Сепак, една од испитаничките истакна дека во минатото (кога таа била во средно образование) забележала осипување кај ромското и босанското населението во трета и четврта година, а како причини наведе брак и бременост. Тоа што е забележано како практика кај ромското население е префрлање на учениците од редовни во вонредни ученици поради одредени причини (најчесто вработување), но истите го завршуваат средното образование, иако под други услови.

„Кога се работи за Петровец, лесно можат да дојдат до образование, сепак тука се работи за ниво на основно образование, поради тоа што нема средно училиште... зависи и од малцински групи, има група на ромско население но не сум сигурна дали девојчињата се редовни и дали одат. Јас кога учев имаше нередовност од ромските девојчиња но никој посебно не се заангажира зошто е тоа така“.

Испитаничка од Петровец

²⁸ Закон за средно образование, член 3, Достапно на: http://www.sonk.org.mk/documents/Sredno_obrazovanie_95.pdf

²⁹ Прекинување на образовниот процес поради некоја причина, најчесто кај девојчиња или деца од маргинализирани групи

Во сите избрани општини кои што се дел од оваа анализа има основни училишта, но не сите средини/ односно населени места имаат. Имено, испитаничката од Глуво истакна дека во нејзиното село нема основно училиште, па учениците треба да патуваат до некое од соседните места. Учениците имаат организиран превоз, но далечината го отежнува пристапот за сите ученици. Пристапот до училиште се продлабочува како проблем при запишување во средно образование. Повеќето рурални средини (освен Драчево и Шуто Оризари како општини) немаат средни училишта и испитаничките истакнаа дека учениците понекогаш мора да патуваат долго за да стигнат до училиштето. Освен квалитетот на образование што го добиваат при основното образование, токму и далечината ја истакнуваат како причина за избор на средно училиште (избираат училишта кои им се физички достапни).

Испитаничките потенцираа дека најчесто во нивните средини девојчињата го прекинуваат образовниот процес по завршување на средното образование. Тие истакнуваат две главни причини за оваа појава: Вработување веднаш по завршувањето на средното образование и стапување во брак и основање на семејство.

Во однос на безбедноста во училиштата мислењата на учесничките во интервјуата се поделени. Дел сметаат дека девојчињата се генерално безбедни во училиштата во нивната околина, а останатиот дел дека девојчињата не се целосно безбедни. Случаи на задевање на девојчињата (најчесто од нивни врсници) се забележуваат во неколку искази, дури и дека ова честопати се смета како нормална појава.

„Кога јас сум учела сум се чувствувала небезбедно, од причина што секогаш имало дофрлања од страна на машки... сум се чувствувала негодно да облечам сучњичка и да отидам во школо, имало такви коматари од дечки кои те закачале, ти префрлале нешто... Мислам дека сега се сменети работите, се почесто гледам девојки кои се со такви сукњички, дотерани и средени. Гледам дека не ги запраметуваат, скроз нормално е... може постојат изолирани случаи бидејќи не сум во школо“.

Испитаничка од Сарај

„Многу е нормализирано сексуалното вознемирување со допирање... дури и кога ќе се информираат наставниците има наставници ко реагираат и го третираат тоа како проблем меѓутоа има голем дел може би и мнозинството за кои е нормализирано тоа. Може би ќе искараат некого меѓутоа не преземаат следни чекори за превенирање на такви случаи. Едноставно им е нормално дека секоја генерација кога ќе дојде на таа возраст го прави истото“.

Испитаничка од Драчево

Испитаничката од Глуво смета дека девојчињата од нејзината околина не се целосно безбедни, бидејќи треба да патуваат до соседното село за во училиште и да се враќаат со јавен превоз навечер кој доколку не е организиран не е целосно безбеден за девојчињата.

„ дали се безбедни? не целосно... има стигми и стереотипи ако одиш доцна навечер на училиште, низ места кои се небезбедни, автобусите се небезбедни.. сè уште важи женско си, не шетај сама “.

Испитаничка од Глуво

4.2 Вработување

Невработеноста на младите ја зголемува нивната ранливост и претставува еден од најгорливите социо - економски проблеми со кој се соочуваат повеќето држави ширум светот. Долгиот премин од образовниот процес до вработувањето на младите доведува до повеќе негативни појави како што се социјална несигурност и сиромаштија, што резултира со низок животен стандард и квалитет на живот. Квалитетот на образованието исто така го доведува во прашање квалитет на работните места и често води кон нееднаквост меѓу младите на пазарот на трудот.

Дискриминацијата при вработување и на работното место претставува пречка во работната кариера и напредокот посебно на жените. Низа стереотипи и предрасуди сè уште се присутни во нашето општество, како и нееднаквите услови за работа или јазот при плата за иста позиција.

Испитаничките во интервјуата во Скопскиот регион истакнаа дека девојките од нивната околина се вклучени на пазарот на труд, но се на работни места со пониски позиции и најчесто во услужните дејности. Честопати поради оддалеченоста и непристапноста одбираат да работат во нивното населено место на позиции како продавачки, хигиеничарки, фризерки, козметичарки, келнерки и сл.

Жените од овој регион имаат некои потешкотии при наоѓање на работа, но испитаничките сметаат дека тоа не е поради нивниот пол, туку дека овој проблем е на национално ниво со кој мнозинството се соочуваат, а не само младите девојки. Најчесто нивното образование е средно стручно па следствено на тоа тие се вклучуваат во пазарот на труд најчесто во нивната околина на ниско платени позиции.

„...најчесто работат од 17/18 години како фризерки, козметичарки, келнерки, продавачки, во игротеки и слично. Дел од нив и остануваат на тие позиции и по завршување на образованието...“

Испитаничка од Бардовци

Руралните средини сè уште ги негуваат традиционалните вредности и се смета дека девојките треба да работат таканаречени „женски професии“ и надвор од домот. Сè уште постојат стигми и стереотипи за однесувањето на девојчињата, нивниот општествен напредок и учество во околината. Таквите верувања влијаат на развојот на девојчињата во различни сфери ги намалуваат нивните можности за вработување.

„Жената е домаќинка и треба да седи дома да се грижи за децата. Треба да работи работа која е женска иако е вработува како да чисти и да продава во продавница...“

Испитаничка од Сопиште

„...Жените се за дома, да се домаќинки или да работат колку да се одржува семејството. Образованието кај добар дел е во последен план, напредувањето кариерата. Се уште постојат стигми дека треба да раѓаме деца а не да инвестираме во себе. Спортот неминовно запустен и стигматизирани до крај за едноставно не е олку вообичаено да спортуваш ако си жена... основата треба да се искорени...“

Испитаничка од Глуво

„...овде е мало селско место. Девојките се соочуваат со стереотипи, од начин на облекување до начин на однесување. Баш од таа причина дека е уназадено се и постојат стереотипи...“

Испитаничка од Бардовци

4.3 Учество во локалната заедница

Европската повелба за учество на младите во локалниот и регионалниот живот го дефинира учеството како: „Учеството во демократскиот живот на секоја заедница претставува многу повеќе од само да се гласа или да учествува како кандидат на избори, и покрај тоа што овие елементи се важни. Учеството и активното граѓанство подразбираат да се има право, средства, простор, можност и онаму каде што е потребно и поддршка за да може да се учествува и влијае на одлуките и да се учествува во дејства и активности за да се придонесе кон градењето подобра општество“. Активното учество на младите во повеќе сфери во општеството е важно за движење на истото. Сепак во реалноста сликата е поинаква, декларативно младите имаат можност да бидат дел од процесите на носење политики и одлучување, но тоа е ретко дури и незабележително.

Од разговорите со млади жени од Скопскиот регион се увиде дека нивото на информираност и вклученост на младите е на ниско ниво. Сите испитанички не беа запознаени со политиките на локално ниво кои се наменети за млади и за еднакви можности, речиси да нема активности наменети за овие категории, а тие самите никогаш не биле консултирани или вклучени во некоја активност на општината.

Учеството е суштински елемент на активното граѓанство во едно демократско општество. Како формални процеси за учество на граѓаните спроведени од страна на општината дел од испитаничките ги наведоа: консултации/ дискусии во месните заедници кои ретко или речиси никогаш не се случуваат. Младите не ги сметаат овие процеси за атрактивни и не сметаат дека можат да придонесат ако учествуваат. Дел од испитаничките истакнаа дека најчесто се вклучуваат партиски и младите се активирани преку политичките партии кои имаат поддржувачи во таа општина.

Како форми на младинско здружување се забележани само подмладоците на политичките партии кои се активни на локално ниво и дека голем дел од информациите за младите се пласираат токму преку партиите. Една испитаничка потенцираше дека информациите се движат: општина, подмладок на партија, млади.

Локалните младински совети кои се задолжителни согласно Законот за младинско учество и младински политики не се активни речиси во ниедна општина која беше предмет на анализа. Информации за постоење на ваквото тело во рамки на општината имаше само испитаничката од Шуто Оризари иако потенцираше дека нема многу информации за активностите на истиот.

„ Има локален младински совет има, но не знам колку е активен...“

Испитаничка од Шуто Оризари

Евидентно е дека општините не посветиле доволно време и внимание на младинските прашања, ниту пак да ги информираат или да ги консултираат младите за проблемите и политиките кои нив ги засегаат. Младите имаат потреба да бидат вклучени во процесите на донесување одлуки и да бидат прашани за различни работи кои ги засегаат. Испитаничките, иако не биле вклучени во активности кои биле организирани од страна на општината се изјаснија дека би се вклучиле во различни процеси во локалната заедница каде што живеат доколку им се даде можност. Би се вклучиле во различни сегменти согласно нивните можности и знаења, како што се обуки, настани, јавни дискусии, креирање на локални младински совети. Сепак за ова да се оствари потребна е отвореност и иницијативност од страна на локалните заедници за да ги „искористат“ ресурсите кои ги имаат во својата општина.

„...Да направи стратегија и пред се да направи консултативен процес за да испита нивното мислење и што им е нив најпотребно на локално ниво Затоа што секоја Локална заедница имаат различни карактеристики и девојките и младите имаат различни потреби .Прво треба заедно со нив да го испита нивното мислење, кои се нивните потреби и после тоа заеднички да креира некаков акциски план и мерки кои што би го поттикнале нивното учество и би ги зголемиле нивните можности...“

Испитаничка од Драчево

4.4 Поддршка од локалната заедница

И покрај тоа што локалните заедници користат различни канали на информирање како локални (годишни и месечни) гласници / списанија, веб-страни, социјални медиуми, сепак, информациите не стигнуваат до младите. Најчесто веб-страниците се нефункционални или пак неподатливи, а останатите канали ретко се користат. Секое место има свои карактеристики и согласно тие карактеристики треба да се одберат или прилагодат комуникациските канали, со цел да се пренесе соодветно информацијата до граѓаните. Испитаничките сметаат дека треба да се пробаат различни методи и пристапи, посебно за младите кои честопати се апатични и незаинтересирани за локалните политики.

„Мислам дека не палат истите инструменти пример во Карпош имаш разноразни facebook групи, граѓаните меѓусебно комуницираат преку социјални мрежи и доволно е еден флаер да направиш и да го споделиш и да ти се пријават.... Во Сарај тоа да го направиш немаш каде да го пласираш, никој не отвора веб страна на општина, facebook не сум видела дека нема.. втора работа ќе го одминат, директно треба да се таргетираат и да разговараат жена со жена зошто тоа е битно за неа да присуствува на семинар или обука или што било.,... Поемниципараните од општината да им приоѓаат, многу попријателски го прифаќаат тоа и прифаќаат да се вклучат“.

Испитаничка од Сарај

Според податоците, општините не нудат стипендии кои се наменети за жени или пак грантови за вклучување на жените во пазарот на трудот. Испитаничките истакнаа дека се запознаени со стипендиите на Министерството за образование и наука и на некои невладини организации, но дека не се запознаени за стипендии кои се добиваат конкретно од општината. Во однос на можностите за поддршка на вработливоста на жените запознаени се за мерките кои ги имаат други институции, но не и нивната општина.

„ Да се креираат улови за младинска заедница понатаму да се види на кои полиња треба да се делува највеќе... потоа да се стипендира и мотивира за претприемништво и можности за вработување... “

Испитаничка од Љубанци

„Локалната самоуправа, советот и општината треба да овозможат механизми – формални за учество на младите девојки и да поттикнат развивање на локални граѓански организации- затоа што нема доволно. Со самото тоа младите девојки ќе се вклучат во процеси, волонтирање, пракса, градење на капацитети, градење на капацитети.... самото тоа што нема можности доведува до помала вклученост“

Испитаничка од Драчево

5. Заклучоци на анализата

Согласно добиените податоци од направените интервјуа со осум млади жени од осум рурални средини во Скопскиот регион се извлечени заклучоци за четири главни области кои што беа во фокусот на анализата.

Образование

Младите жени од руралните средини во Скопскиот регион кои учествуваа во интервјуата, сметаат дека немаат исти услови и можности за образование со нивните врсници од машки пол, но забележале разлики меѓу нивната и урбаните средини. Руралните средини во Македонија најчесто имаат само основни училишта, ретки се средините каде што има и средно/и училиште/а. Основното образование е помалку квалитетно споредбено со други средини, што уште на почеток им дава понеповолна положба на овие ученици во понатамошното образование. Пристапот до училиште се продлабочува како проблем при запишување во средно образование, младите жени најчесто избираат средни училишта кои им се во близина на местото на живеење а не според нивните желби и амбиции.

Ученичките од руралните средини генерално го завршуваат средното задолжително образование, но во помал број го продолжуваат образовниот процес во високото образование. Како причини за прекинувањето на образовниот процес на младите жени, беа истакнати вработување и основање на семејство веднаш по завршување на средното образование.

Вработување

Младите жени во руралните средини работат на пониски позиции и најчесто во услужните дејности, како резултат на неколку фактори: образованието, пристапноста и традицијата. Најчесто завршено образование е средно стручно па следствено на тоа тие се вклучуваат во пазарот на труд на позиции како продавачки, хигиеничарки, фризерки, козметичарки, келнерки и сл. Оддалеченоста на руралните средини и лошата поврзаност (со јавен превоз) ги поттикнува работните места да ги изберат во нивната непосредна близина, кои им се попристапни.

Традицијата претставува важен фактор при избор на професија и вработување на младите жени. Руралните средини сè уште ги негуваат традиционалните вредности и се смета дека девојките треба да работат таканаречени „женски професии“.

Учество во локалната заедница

Младинското учество во локалните заедници е важен елемент во едно демократско општество. Нивото на информираност и вклученост на младите жени од руралните средини во Скопскиот регион е на многу ниско ниво. Испитаничките не беа запознаени

со круцијалните политики на локално ниво кои се наменети за млади и за еднакви можности. Во локалните заедници речиси да нема активности наменети за овие категории жени, а тие самите никогаш не биле консултирани или вклучени во некоја активност на општината.

Младите сметаат дека не се суштински консултирани за важни прашања кои ги засегаат, ниту пак дека можат да придонесат со своето учество, бидејќи сметаат дека најчеста форма на младинско учество е преку подмладоците на политичките партии.

Поддршка од локалната заедница

Евидентно е дека локалните заедници недоволно и несоодветно ги процесираат информациите до младите кои живеат во нивните општини. Иако користат различни канали, информациите ретко стигнуваат до младите. Подобрувањето на транспарентноста преку користење на различни методи и пристапи треба да претставува главен приоритет на локалните заедници.

Поддршката од страна на локалната заедница за младите жени во процесот на образование (преку стипендии) и во процесот на вработување (грантови за самовработување и сл.) е незабележана од страна на испитаничките. Општините треба да најдат механизми за поттикнување на развојот на младите жени од руралните средини, како и мерки за поддршка при вклучување на пазарот на трудот.

6. Препораки за подобрување на статусот на младите жени од руралните средини

Препораките се темелат на добиените податоци од анализата на официјална документација и емпириските податоци добиени од интервјуата. Дел од препораките се темелат на потребите и приоритетите на испитаничките кои ги потенцираа за време на интервјуата. Главна препорака која се однесува на сите сфери од општественото живеење е дека треба континуирано да се промовира родовата еднаквост како универзална вредност од страна на сите општествени чинители.

Образование

- Училиштата да обезбедат олеснет пристап до хигиенски производи за девојките во училиштата (за менструална хигиена);
- Девојките од сите средини да имаат достапно квалитетно образование, кое ќе биде „отскочна даска“ за понатамошен образовен и кариерен развој;
- Училиштата во соработка со граѓанските организации да обезбедат јакнење на капацитети на наставниот кадар за сензибилизација за родова еднаквост;
- Локалните заедници да поттикнат афирмативна акција за вклучување за младите девојки во образовниот процес;
- Училиштата да практикуваат демократски избор на претставници во училишните заедници, каде што подеднакво ќе имаат можност во процесите на организирање и учество сите ученици без разлика на нивниот род.

Вработување

- Да се поттикнат и обезбедат можности за вработување на младите жени во својата локална заедница
- Институциите да креираат политики, програми и обуки кои се темелат на истражувања на пазарот на трудот, како и потребите на работодавците, кои би ја зголемиле вработливоста кај младите жени;
- Локалните заедници да обезбедат кариерно советување на младите жени за кариерен развој и напредок на пазарот на трудот;
- Агенцијата за вработување и Министерство за труд и социјална политика да спроведат обуки и кампањи за сензибилизација на компаниите за родовата перспектива и промовирање еднаквост на пазарот на труд

Учество во локалната заедница

- Локалната заедница да создаде тело кое што суштински ќе ги претставува младите, со посебен нагласок на младите жени;

- Да се креира овозможувачка средина за активизам на младите жени на локално ниво од страна на локалната заедница;
- Локалните заедници да создадат можности за младите жени да учествуваат во одлучувањето за процесите кои се случуваат во локалната заедница и да се инволвираат во носењето на политики;
- Локалните заедници во соработка со граѓанските организации да спроведуваат активности за промоција на родовата еднаквост и јакнење на капацитетите на младите мажи и жени за родовата еднаквост и еднаков статус во општеството.
- Локалните заедници во соработка со граѓанските организации да спроведуваат активности за јакнење на капацитетите на младите жени за форми на учество и практично застапување на своите права и потреби;

Поддршка од локалната заедница

- Локалната заедница да овозможи пристап до информации за младите од секаков карактер: за вклучување во разни процеси, вработување, мерки и политики и сл;
- Да се подобрат можностите за вработување или самовработување преку поддршка за отворање на сопствени бизниси кои ќе придонесат и за развој на општината;
- Локалните институции да обезбедат фондови (меѓународни и домашни) за јакнење на капацитети и јакнење на меки вештини, потребни за вработливост кај младите мажи и жени.

Анекс 1: Прашалник

Секција/ прашања	Одговори
Место:	Датум:
ЗА ПРОЕКТОТ	
Претставување на интервјуерот, која е неговата задача, зошто се потребни и важни информациите, како ќе се користат, етички принципи. Проектот <u>"Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата"</u> има за цел да придонесе кон независно и одржливо граѓанско општество поддржано од погодна средина која поттикнува партиципативни и родово-сензитивни процеси на креирање младински политики. Проектот се спроведува од страна на Коалиција на младински организации СЕГА (СЕГА) како водечки партнер, во партнерство со Женски Форум Тетово (ЖФ Тетово), СОС Детско Село Северна Македонија (СОС ДС) и Волонтерски Центар Скопје (ВЦС). Проектот има за цел да го подобри квалитетот на имплементацијата на младинската политика заснована на структурна соработка и суштинско учество на вмреженото граѓанско општество. Повторување на доверливоста на дадените одговори и чувањето на материјалите во тајност. Барање на дозвола за снимање на разговорот. Напомена: нема грешни одговори, секој одговор е валиден и од исклучителна важност за анализата која потоа ќе се прави.	
Воведни прашања	
• Во кој реон живеете, населено место/општина? • Колку години имате? • Кој е највисокиот степен на образование? – дали е моментално во образовен процес? • Дали (паралелно) работи и во кој сектор?	
ОБРАЗОВАНИЕ:	
Од вашето искуство и од околината која ве опкружува ве молам да ми одговорите на неколку прашања поврзани образовниот процес во вашето место на живеење • Дали се вклучуваат жените/ девојчињата во образовен процес? • Кое е најчесто највисокото образование што го завршуваат? – која е причината? • Дали се забележува осипување (напуштање на образованието) кај девојчињата во реонот? Кога? Што мислите дека е причина за тоа? • Дали се чувствуваат безбедно кога одат на училиште? • Дали имаат соодветни услови за образование? (пристап, книги, помагала..)	
ВРАБОТУВАЊЕ:	
• Дали се младите жените вклучени во пазарот на труд? На колку години започнуваат да работат? Во кои дејности? Кои позиции? • Дали имаат потешкотии при наоѓање на работа? Што е причината? (образование,	

УЧЕСТВО:

- Кои формални процеси на учество на граѓаните си спроведувате во вашата општина?
- Како се реализираат тие процеси, постои ли акт на општината кој го регулира учеството, како се информираат граѓаните, колку сте задоволни од нивното учество?
- Имате ли податоци во ... колкав е процентот на жени, колкав е процент на млади, млади жени.... Кои се причините за нивното невклучување...
- Што треба да се направи да се зголеми % на млади жени
- Дали има локална младинска заедница? Дали учествуваат жени?
- Дали се спроведуваат локални акции кои се наменети за жени?
- Дали има локална стратегија за млади? --- за еднакви можности? – Дали се спроведува?
- Дали некогаш сте се вклучиле во некаква активност во рамки на вашата локална заедница? / дали би се вклучиле? Поради која причина? Што би можело да се направи од ЛЗ/НВО/ образовен сектор за да се зголеми вклученоста и учеството на девојките на локално ниво?

ПОДДРШКА ОД ЛОКАЛНАТА ЗАЕДНИЦА:

- Дали ЛЗ дава стипендии за жените во образование?
- Дали има грантови за вработување/ претприемништво и сл кои ги охрабруваат жените да влезат на пазарот на труд?
- Дали ЛЗ ги вклучува младите девојки кога донесува некаква политика која ги засега? (анкетен прашалник, интервјуа, фокус групи и сл?)
- Како ЛЗ ве информира за новости/ промени случувања општината? (списание, веб страна, социјални медиуми...)
- Што е најпотребно (според вас) да направи општината за да се подобри статусот на девојките во вашето место на живеење?
- Набројте 3 работи кои ви се најпотребни на вам и на девојките во вашата околина? (пристап до образование/работа, можност за активирање во заедницата/ волонтирање/ акции и сл...)